

Plotinus ve Erken Dönem Hıristiyan Gnostikler'in Tanrı Öğretileri Üzerine Bir Mukayese

(A Comparison on the God Teachings of Plotinus and the Early Christian Gnostics)

Hayrunnisa HAYTA - Hasan ÖZALP

Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü	İlahiyat Fakültesi
İslam Felsefesi	İslam Felsefesi
Sivas Türkiye	Sivas Türkiye
hayrunnisahayta28102011@gmail.com	ozalphan66@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2445-4384	orcid.org/0000-0002-1487-9509

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Araştırma Makalesi	Article Types Research Article
Geliş Tarihi 11/Şubat/2023	Received 11/February/2023
Kabul Tarihi 22/Mart/2023	Accepted 22/Marc/2023
Yayın Tarihi 30/Haziran/2023	Published 30/June/2023

Atıf | Cite as:

HAYTA, Hayrunnisa - ÖZALP, Hasan. "Plotinus ve Erken Dönem Hıristiyan Gnostikler'in Tanrı Öğretileri Üzerine Bir Mukayesesi [A Comparison on the God teachings of Plotinus and the Early Christian Gnostics]".

Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat 11/1 (Haziran | June 2023), 01-18.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1250160>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

A Comparison on The God Teachings of Plotinus and The Early Christian Gnostics

Abstract: It is a fact that thoughts interact from time to time in their historical course and as a result, similarities and differences occur. In this study, Plotinus, the founder of Neoplatonism, and the early period Gnostic Christian movements, which are semi-religious and semi-philosophical thought movements, are subject to a comparative analysis of the God teachings of Basilidenianism, Valentinianism and Marcionism. In this context, we explained Neoplatonism and both the beliefs and thoughts of these movements and tried to identify the similarities and differences between them. Because we think that there are common features between the teachings of Plotinus and the Gnostic thought in terms of God, Divine beings, dualist thought and understanding of the world. However, there are some differences in matters such as the material realm, the Demiurge, the emergence of the realm, its value, rise and fall. Plotinus wrote the *Enneads*, meaning nines in Greek. II. In *Ennead's* ninth book, he included the Gnostics and criticized their metaphysics and epistemology. Although Plotinus criticizes the Gnostics, there are some important similarities with them. In this context, we believe that some of the claims made by Plotinus towards the early Gnostics are correct and appropriate. We witness that the Gnostics used it to ground and interpret the Platonic thought-provoking Christian faith. In doing so, we can say that they distorted the concepts in Plato's thought and moreover, they gave them a mystical form. Therefore, it is possible to say that there are Platonic philosophical concepts in the philosophical background of today's Christian theology, which are relatively distorted or, in the most optimistic way, decontextualized. In particular, problems such as God, the supernatural realm, divine beings, God-nature relationship have a decisive feature in this discussion. It is possible to deal with issues such as pantheism and panentheism, which are frequently discussed in Western thought, in this context and to argue their philosophical and theological roots in the discussions between these groups. The dimensions and depth of this interaction are the subject of a separate study. With this study, we aim to trace the effects of Neoplatonism on subsequent religions and philosophies, and to determine how the understanding of God, which is an important subject of religion and philosophy, was interpreted in two traditions that emerged in the second century. With this research, the doctrine of Supreme Being, One and Emanation, which is accepted as the main vein of Neo-Platonism, is one of the most important intellectual codes for both Plotinus and the early Gnostic groups, both systems bring similar interpretations to dualism in metaphysical matters and are influenced by each other, but in the world of matter, they are quite different from each other. It was concluded that they were separated. In this research, we tried to apply especially to the first type of sources. Due to, Plato's own works and Plotinus's *Enneads* have been an important source of reference for us. We also used qualified secondary sources on Plato and Plotinus. However, since there are not enough original and authentic sources about other Gnostic groups, we have applied to recent sources as much as possible. Recently, Gnostic thought has attracted a lot of attention in academic circles. In this research, we also tried to include academic studies on Gnostics. This research is a source for some of the discussions we have mentioned above. To what extent the Gnostics understood the Platonic philosophy correctly and to what extent they remained faithful to the authentic meanings of the Platonic concepts is another subject of study. The same is true for Plotinus. From this point of view, the extent to which Islamic Peripatetic and Israki philosophers, who were influenced by Plato and Neo Platonism, took part in this interaction and put forward original ideas, is an issue that researchers of Islamic philosophy should focus on.

Keywords: Islamic Philosophy, Plotinus, Neoplatonism, Gnosticism, Basilidenianism, Valentinianism, Marcionism.

Plotinus ve Erken Dönem Hıristiyan Gnostikler'in Tanrı Öğretileri Üzerine Bir Mukayese

Öz: Düşüncelerin tarihi seyirleri içerisinde zaman zaman etkileşime girdiği ve bunun sonucunda benzerlikler ve farklılıkların olduğu bir gerçektir. Bu çalışmada Yeni Platonculuğun kurucusu Plotinus ve yarı dinsel yarı felsefi düşünce hareketi olan erken dönem Gnostik Hıristiyan akımlarından Basilidenyanizm, Valentinyanizm ve Marcionizm'in Tanrı öğretilerini karşılaştırmalı bir analize tabi tutmaktır. Bu bağlamda Yeni Platonculuk ve bu akımların hem inanç ve düşüncelerini açıkladık hem de bunlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları tespit etmeye çalıştık. Çünkü Plotinus'un ortaya koyduğu öğretiler ve Gnostik düşünce arasında Tanrı, ilahi varlıklar, dualist düşünce ve âlem anlayışları bakımından ortak özelliklerin olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte maddi âlem, Demiurge, âlemin meydana gelişi, değeri, yükseliş ve düşüş gibi konularda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Plotinus Yunancada dokuzluklar anlamına gelen Ennead'ları yazmıştır. II. Ennead'ın dokuzuncu kitabında Gnostiklere yer vererek onların metafizik ve bilgi kuramlarını eleştirmiştir. Plotinus her ne kadar Gnostikleri eleştirse de onlarla arasında bazı önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bu bağlamda Plotinus'un erken dönem Gnostiklerine yöneltmiş olduğu bir kısım iddiaların doğru ve yerinde olduğu kanaatindeyiz. Gnostiklerin Platonik düşünceci Hıristiyan inancını temellendirmek ve yorumlamak için kullandıklarına tanıklık ediyoruz. Bunu yaparken Platon düşüncesindeki kavramları çarpıttıklarını ve dahası onlara mistik bir form kazandırdıklarını söyleyebiliriz. Bu sebeple bugünkü Hıristiyan teolojisinin felsefi arka planında nispeten çarpıtılmış veya en iyimser ifadeyle bağlamında koparılmış Platonik felsefi kavramlar olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Tanrı, doğüstü âlem, kutsal varlıklar, Tanrı-doğa ilişkisi gibi problemler bu tartışmada belirleyici bir nitelik taşımaktadır. Bugün Batı düşüncesinde sıklıkla ele alınan panteizm ve panenteizm gibi konularında bu kapsamda ele alınması ve felsefi ve teolojik kökenlerinin bu guruplar arasındaki tartışmalarda sürülmesi mümkündür. Bu etkileşimin boyutları ve derinliği ayrı bir çalışma konusudur. Bu çalışmayla Yeni Platonculuğun sonraki din ve felsefeler üzerindeki etkilerinin izini sürmek, din ve felsefenin önemli bir konusu olan Tanrı anlayışının ikinci yüzyılda ortaya çıkmış iki gelenekte nasıl yorumlandığını tespit etmeyi amaçlıyoruz. Bu araştırmayla Yeni Platonculuğun ana damarı olarak kabul edilen Yüce varlık, Bir ve Sudur öğretisinin hem Plotinus'un hem de ilk dönem Gnostik guruplar için en önemli düşünsel kodlarından olduğu, her iki sistemin metafizik konularda dualizme benzer yorumlar getirdikleri ve etkilenimde buldukları ancak madde dünyasında birbirinden oldukça ayrıştığı sonucuna varılmıştır. Bu araştırmada özellikle birinci tür kaynaklara müracaat etmeye çalıştık. Bu sebeple özellikle Platon'un kendi eserleri ve Plotinus'un Enneadlar'ı bizim için önemli bir referans kaynağı olmuştur. Ayrıca Platon ve Plotinus üzerine yapılmış nitelikli ikincil kaynakları da kullandık. Bununla birlikte diğer Gnostik guruplarla ilgili yeteri kadar orijinal ve otantik kaynak bulunmadığı için mümkün mertebe yakın dönem kaynaklarına müracaat ettik. Son dönemlerde akademik çevrelerde Gnostik düşünce hayli ilgi görmektedir. Bizde bu araştırmada Gnostikler üzerine yapılmış akademik çalışmalara da yer vermeye çalıştık. Bu araştırma yukarıda ifade ettiğimiz bazı tartışmalara kaynaklık edecek niteliktedir. Gnostiklerin Platonik felsefeyi ne ölçüde doğru anladıkları ve Platonik kavramların otantik anlamlarına ne ölçüde sadık kalıp kalmadıkları ayrı bir çalışma konusudur. Aynı durum Plotinus içinde geçerlidir. Buradan hareketle Platon ve Neo Platonizmden etkilenen İslam Meşşai ve İsraki filozoflarının bu etkileşimden ne ölçüde pay aldıkları ve özgün fikirler ortaya koydukları da İslam felsefesi araştırmacılarının üzerinde durması gereken bir konudur.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Plotinus, Yeni Platonculuk, Gnostisizm, Basilidenyanizm, Valentinyanizm, Marcionizm.

Giriş

Mısır'ın Likopolis şehrinden olan Plotinus'un 204-205 yıllarında doğduğu rivayet edilmektedir.¹ Plotinus'un 244 yılında kırk yaşlarında iken Roma'ya yerleştiği ve orada felsefe öğreticiliği yaptığı belirtilir.² Elli yaşlarındayken yazmaya karar vermiş ve 54 felsefe kitabı yazmıştır. Bunları öğrencisi Porfyrios, altı Ennead veya dokuz kitap halinde toplayıp yayınlamıştır.³ Plotinus'un görüşlerini oluştururken etkilendiği gruplardan biri de Gnostikler olduğu varsayılmaktadır. Plotinus ve ilk dönem Hıristiyan Gnostiklerinden Basilides⁴, Valentinus (100-155)⁵ ve Marcion (85- 160)⁶ ikinci yüzyılın düşünürleri olmakla beraber Roma'da bulunmuşlardır. Plotinus 244-262 yılları arasında Roma'da çalışmalarını sürdürmüştür. Bu dönemde Roma dünyasına Doğu Sır ve Kurtuluş dinleri olan Gnostisizm'in ve Hıristiyanlığın etkin olduğu görülmektedir.⁷ Bununla birlikte bu dönemde Roma'da Kilise doktrinine Doğu dinlerinden ve Batı felsefesinden birçok unsuru sokmaya çalışan bir grup olarak iddia edilen Gnostiklerden bahsedilmektedir.

Böyle bir ortamda Plotinus hem Hıristiyan öğretilerle hem de Platon'un düşüncelerini çalmaktan ziyade onun söylemlerine garip ve tuhaf birçok eklemeler yaptıklarını iddia ettiği ve Platonik öğretilerle insanları saptırdıklarını düşündüğü Pagan⁸ ve Hıristiyan Gnostiklerle

¹ Ahmet Arslan, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi: Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020), s.47.

² Porfyrios, "On The Life of Plotinus and The Arrangement of his Work", (Çev. Mehmet Murat Karakaya), Eskiye, sayı: 35 (Eylül-Kasım, 2017), 113-150.

³ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, (Çev. H. Vehbi Eralp), (İstanbul: Kocabal, 2015), s.124.

⁴ Basilides: İkinci yüzyılda İskenderiye'de yaşamış gnostik Hıristiyan teologlardan birisidir. İskenderiye'de Gnostik düşüncelerini aktararak taraftar toplamaya çalışmıştır. Doğum ve ölüm yılı hakkında yeterli kaynak olmadığından öğretilerini M.S. 117-138 yılları arasında İskenderiye'de oluşturduğu bilinmektedir. Özellikle çıkış ve kapsayıcılık düşüncesinin monist bir Tanrı yaklaşımının temellendirilmesinde kullanışı onu diğer Gnostiklerden ayırmaktadır. Peter Kirby, "Basilides", *Early Christian Writings*, Erişim: 02.10.2022. <http://www.earlychristianwritings.com/text/valentinian.html>.

⁵ Valentinus: İkinci yüzyılda İskenderiye ve Roma'da yaşamış gnostik ve şair olarak tanınan Hıristiyan gnostik akımlarından biri olan Valentinyanizmin kurucusudur. Valentinus İskenderiye'de (M.S. 130) Basilides'ten dersler almış, sonrasında Roma'ya (M.S. 140) giderek tıpkı Marcion gibi roma Hıristiyanlığında öne çıkan bir figür olmuştur. Valentinus Gnostik mitoloji üzerine teolojisini oluşturmuştur. Diğer gnostik grupların aksine Valentinyanizmde mutlak bir dualizmden ziyade ılımlı bir dualist anlayış mevcuttur. Valentinus için bkzn: Hayrunnisa Hayta, *Gnostik Bir Akım: Valentinyanizm*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 20-33.

⁶ Marcion: İkinci yüzyılda yaşamış erken dönem Hıristiyan Gnostik teologlarından birisidir. Sinoplu'dur. Marcion Roma kilisesinin öğretilerine alternatif farklı görüşler öne sürdüğü için M.S. 144 yılında Roma kilisesi tarafından heretik ilan edilmiştir. Katı bir dualist anlayışı benimseyen Marcion'a göre iki sonsuz Tanrı ve Evren vardır. Marcion ve Markünilik hakkında geniş bilgi için bkn. Bülent Şenay, *İlk Rafizi Hıristiyan Kilisesi Markünilik*, (Bursa: Verka Yayınları, 2003)

⁷ Arslan, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi: Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*. 46-50.

⁸ Plotinus'un mücadele ettiği Pagan Gnostiklerin Adelphius ve Aquillinus okulu takipçilerinden oluşan bir grup olduğu belirtilmektedir. Bkz. *Plotinus Anti Gnostic Polemic and Porphyry's Against The Christians: Neoplatonism and Gnosticism*, (Ed: Richard T. Wallis, Jay Bregman), (Published State University of New York Press, 1992), s. 112- 113.

mücadele etmiştir. Kendisinden sonra bu mücadeleyi öğrencilerinden Porfirius (234-305) ve onun talebesi Ammolius devam ettirmiştir.⁹

Öte yandan Gnostisizmden bahsedecek olursak; Gnostisizm, Yunanca Gnostikos kelimesinden türemiştir. Gnostikos bilgi anlamına gelmektedir.¹⁰ Terim olarak bu kavram milattan önceki birkaç yüzyıldan itibaren birçok dini gelenek içinde ortaya çıkan Tanrı, âlem, insan ve bunların birbirleri ile olan ilişkilerini açıklamayı temel alan mistik, gizemli, dini ve felsefi hareketlerin genel adıdır.¹¹ Arapçada karşılığı irfaniyye olan bu kelime, başta Tanrı olmak üzere varlık, dini ve dünyevi her türlü olaylarla alakalı bilginin kaynağının akıl, duyu ve burhani delillere dayanmaksızın ilham ve sezgiye bağlı olduğunu ifade eden hem felsefi hem de mistik bir düşüncedir.¹²

Gnostisizm 'pre-gnostisizm' ve 'proto-gnostisizm' şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Pre-gnostisizmle, ikinci yüzyıl öncesinde gnostisizme dair bulgular, proto-gnostisizmle ise ikinci yüzyıldan sonraki gnostisizme dair temalar kastedilmektedir.¹³ Bu bağlamda araştırmamızı Plotinus'un etkileşimde bulunduğu Proto-Gnostik olarak kabul edilen ikinci yüzyıl sonrasındaki Hıristiyan Gnostik gruplarına yer vererek sınırlandıracağız. Erken dönem Gnostikler içerisinde en önemlileri Basilides, Valentinus ve Marcion'dur. Bu kişiler buldukları toplumda kendilerini "Gerçek Hıristiyanlar", "En İyi Gnostikler" ve "Ortak Bilgi Sahipleri" olarak tanımlamışlardır.¹⁴ Nitekim Plotinus'un Enneadlar'ın dokuzuncu kitabında bahsettiği grupların da erken dönem Hıristiyan Gnostikler olduğu kanaatindeyiz.

1. Erken Dönem Hıristiyan Gnostiklerin Tanrı Anlayışı

Erken dönem Gnostiklerin Tanrı tasavvurunu anlamak için Tanrısal âlem ve Tanrısal doğaya sahip varlıkları bütünlük olarak ele almak gerekir. Bu sebeple bizde bu başlık altında konuyu holistik bir bakış açısıyla ele alacağız. Bu bağlamda ilk olarak ilahi âlem Pleroma, burada yaşayan Tanrı ve bu dünyada yer alan ilahi varlıklardan bahsedilecektir. İkinci olarak ise maddi âlem ve bu evrenin Yaratıcı Tanrı'sı Demiurge'a değinilecektir.

1.1. Pleroma (İlâhi Âlem)

Pleroma, Gnostik dünyada kemal veya mükemmellik olarak adlandırılır. Terim olarak ise Yüce Tanrı'nın yaşadığı yer olarak ifade edilir. Burası, Gnostik metinlerde "dünyalar", "Aeonlar" gibi kavramlarla ifade edilen birçok ilahi yeri bünyesinde toplar. Bu âlem Tanrı'dan kaynaklanan Oğul,

⁹ Paul Kalligas, "Plotinus Against The Gnostics", *Essays on the Platonic Tradition: Joint Committee for Mediterranean & Near Eastern Studies*, sayı: 169: (Winter 2000), 115-116.

¹⁰ Hans Jones, *The Gnostic Religion*, (Baston: Beacon Press, 1958), 33., Karen L. King, *What is Gnosticism*, (London: Harvard University Press, 2003), 5-6.

¹¹ Şinasi Gündüz, "Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2/6: (Ocak-Nisan 2000), 51-53.

¹² Ömer Mahir Alper, "İrfaniyye", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), C.22, 444-445.

¹³ Dursun Ali Aykıt, *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak: İskenderiyeli Philo*, (İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2011), 85.

¹⁴ Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, Chapter 35, (Ante- Nicene Fathers Volume-I), (Ed. Philip Schaff, Allan Menzies), (Edinburg: T&T Clark 1885), 213., Tertullian, *Against the Valentinians*, (Ed. Philip Schaff, Allan Menzies), (Ante- Nicene Fathers Volume-II), (Edinburg: T&T Clark, 1885), 505.

Aeonlar ve Sophia gibi ilahi varlıklarla doldurulmuş göksel dünya ve yaratılan maddi evrenin ötesinde ruhani âlem olarak tanımlanmaktadır.¹⁵ Aynı zamanda Pleroma aktif ve dinamik olmakla birlikte saf ve Tanrısal âlemdir.¹⁶

Erken dönem Gnostiklerinden Basilidist inancına göre sonsuz, iyi ve merhametli sıfatlarına sahip Yüce Tanrı, ilahi âlemi yönetmektedir.¹⁷ Valentinyan teolojisinde ise gerçek âlem Pleroma'dır. Bu âlem dışındakiler sadece bir yanılsamadan ibarettir. Beden ile akıl, ruh ve madde arasında yapılan düalist ayrımlarda anlamsızdır. Çünkü her şey temelde birdir ve Pleroma Tanrı'nın birliğinin göstergesidir. Bu bağlamda bu âlemin derinliği ölçülemez.¹⁸ Zira bu âlemdeki her şey Tanrı'dan meydana gelmiştir.¹⁹ Pleroma eksikliğin zıttıdır, sınırsızdır, gerçektir.²⁰ Valentinyanizmin Pleroma ve Tanrı arasında kurmuş olduğu bu ilişkinin Panteistik Tanrı ve âlem ilişkisini çağrıştırdığını söyleyebiliriz. Bu sebeple Panteizmin Batı düşüncesindeki kökenini buralara kadar götürebiliriz. Konumuz kapsamında olmadığı için bu tartışmaya girmeyeceğiz.

1.2. Yüce Tanrı

Tanrı düşüncesi tüm inanç sistemlerinde olduğu gibi Gnostisizmin de merkezi kavramlarından biridir. Gnostik grupların hemen hemen hepsi Tanrı hakkında ortak görüşe sahiptir. Gnostikler "Kurtuluşumuzu isteyen Yüce Tanrı niçin bu kötülükler dünyasını yarattı?" sorusunu sorarak Tanrı anlayışlarını oluşturmuşlardır. Onlar bu sorunu Yüce Tanrı ve Demiurge şeklinde bir ayrım yaparak açıklarlar.²¹ Bu bağlamda onlara göre tek Tanrı'nın varlığından ziyade iki Tanrı'nın varlığına vurgu yapan dualist bir anlayış söz konusudur. Panenteistik felsefi öğretiyi çağrıştıran bu yaklaşıma göre bunlardan biri her şeyden üstün olan Yüce Tanrı, diğeri ise etkisiz ve niteliksiz olan Demiurge yani Yaratıcı Tanrı'dır.²²

Tüm Gnostik gelenekler Yüce Tanrı'yı bazı sıfatlarla isimlendirmişlerdir. Gnostiklere göre Yüce Tanrı, bilinmeyen, tanımlanamayan, ulaşılmaz, merhamet sahibi aşkın bir varlık olarak tasavvur edilmektedir. Bu bağlamda Tanrı özü itibarıyla tek olan, eşi ve benzeri olmayan Kâdir-i Mutlak bir varlıktır.²³ Tanrı'yı mükemmel olduğu için, en üstün, bölünmez, tek, mutlak ve bozulmaz şeklinde ifade etmişlerdir. Ayrıca Tanrı'nın kavranılamazlığından dolayı O'nun gizli, tanımlanamaz, bölünemez, bilinemez ve isimlendirilemez olduğunu ileri sürmüşlerdir. Değişmezliğini vurgulamak için hareketsiz, yorulmaz ve sabit olduğunu dile getirmişlerdir.

¹⁵ A. Phillip Smith, *A Dictionary of Gnosticism*, (ABD: Quest Books, 2009), 198.

¹⁶ Giovanni Floramo, *Gnostisizm Tarihi*, (Çev. Selma Aygül Baş, Bilal Baş), (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 129.

¹⁷ Yetkin Karaoğlu, *Erken Dönem Gnostik Hıristiyanlıkta Soterioloji Anlayışı*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 100.

¹⁸ GS, Gnostic Society Library, "Valentinus Syzygy", Erişim: 10.10.2022.
http://www.gnosis.org/library/valentinus/Syzygy_Valentinian.htm

¹⁹ The Gnostic Bible: *Gospel of Truth*, (Ed. Willis Bornstone, Martin Meyer), Boston & London: Shambhala, 2003), 242.

²⁰ İskenderiyeli Clement, *The Stromata (Miscellanies)*, 4.13., (Ante- Nicene Fathers Volume-II), 425.

²¹ Störig Joachim Hans, *Vedalaradan Tractatus'a; Dünya Felsefe Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), (İstanbul: Say, 2013), 208.

²² Sean Martin, *Gnostikler İlk Hıristiyan Sapkınlar*, (Çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu), (İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2010), 25-28.

²³ Flaroma, *Gnostisizm Tarihi*, 127.

Tanrı'nın kendiliğinden var olması sebebiyle de O'nun başlangıçsız olduğunu yani yaratılmadığını ve doğmadığını söylemişlerdir.²⁴

Öte yandan tıpkı Stoa düşüncesinde görüldüğü şekliyle Yüce Tanrı, iyilik ve güzellik niteliklerinden dolayı mükemmel olduğundan kendisi her türlü kötülükten uzaktır. Bundan dolayı kötülüğe neden olması veya kötülüğü yaratması mümkün değildir.²⁵ O aynı zamanda maddi dünyanın bir parçası olan evrenin yaratıcısı da (Demiurge) değildir. Aksine Yüce Tanrı maddi dünyaya yabancı olmakla birlikte ona fiziksel müdahalede bulunmaz. Ayrıca Yüce Tanrı evrendeki varlıklarda tezahür etmediği için Onun bilinmesi ve anlaşılması söz konusu değildir.²⁶

Erken Dönem Hıristiyan Gnostiklerinden Basilidenyanizme göre Yüce Tanrı "Abraxas" olarak adlandırılır. O, daima iyidir, doğmamıştır, isimlendirilemez, anlaşılabilir, tanımlanamaz, duyularımızla ve aklımızla ulaşamaz, ancak negatif sıfatlarla betimlenebilir.²⁷ İkinci yüzyılın önemli Gnostik gruplarından Valentinyanizm de her şeyi içeren, anlaşılamayan, her şeyden ve herkesten daha üstün olan ve her şeyi kapsayan bir Tanrı anlayışını benimsemiştir.²⁸ Valentinyan gelenek Tanrı'nın doğrudan bilinmeyeceğini ve anlaşılmaz olduğunu savunur. Bu bağlamda Valentinyanlar Tanrı'nın tek olduğunu ve bu Bir²⁹ olanın her şeyi kuşattığını ve hiçbir şeyin O'nu kuşatamayacağını ele alarak O'nun temelde birliğine /bölünmezliğine (monadic /monizm) vurgu yapan bir Tanrı anlayışını benimsemişlerdir.³⁰ Ayrıca Yüce yaratıcı sonsuzluktur ve bütünlüğü simgelemektedir. Amaç da bu sonsuzluğu tanımak ve tanıtmaktır. Valentinyan düşüncede O'nu tanımanın yolu da Pleroma'yı bilmekten geçmektedir.³¹ Bir diğer erken dönem Gnostiklerinden Marcion'a göre, Yüce Tanrı, iyilik, merhamet, sonsuzluk ve kurtarıcı özellikleriyle Demiurge'dan (Yaratıcı Tanrı) üstün ve zıt özelliklere sahiptir.³² Yüce Tanrı, sevgi Tanrı'sıdır. O affedici olmakla beraber bağışlamayı da severdir. Tanrı İsa'da (Mesih) tecelli etmiştir ve O Mesih aracılığıyla bilinmektedir.³³ Görüldüğü üzere Gnostik geleneklerde Tanrı mutlak anlamda tüm mükemmellikleri zatında barındıran mükemmel bir varlıktır. Bu sebeple Gnostikler Tanrı'yı ifade etmek için din dili açısından apofatik teolojiye müracaat ederler.

1.3. Pleroma'daki Varlıklar (Aeonlar)

Grekçe'de ebedi âlem anlamına gelen Aeon, Gnostik mitolojilerde çiftler halinde Tanrı'dan sudur eden ve Pleroma'da yaşayan varlıklar olarak tanımlanmaktadır. Onlara Pistis (İnanç),

²⁴ Harun Işık, "Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi", 36.

²⁵ Şinasi Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9 (Ocak 1997), 122.

²⁶ Emir Kuşçu, "Gnostik Bilginin Varoluşçu Yorumu", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 7/1: (Ocak-Nisan 2010), 167-168. Ayrıca bk. Yaşar Türkben, *İlahi Gizlilik*, (Ankara: Elis Yayınları, 2018), 32-33.

²⁷ Montserrat Jufresa, "Basilides, a Path to Plotinus", *Vigiliae Christianae*, 30/1, (Mart, 1981), 1-2.

²⁸ Peter Kirby, "Basilides." *Early Christian Writings*, Erişim: 02.10.2022. <http://www.earlychristianwritings.com/text/valentinian.html>.

²⁹ Iskenderiyeli Clement, *The Stromata (Miscellanies)*, 2.20., (Ante- Nicene Fathers Volume-II), 372.

³⁰ *Gospel of Truth*, (The Gnostic Bible içinde), s.242-245.

³¹ Bernard Green, *Christianity in Ancient Roma: The First Three Centuries*, (New York: T&T Clark, 2010), 78-79.

³² Karaoğlu, *Erken Dönem Gnostik Hıristiyanlıkta Soterioloji Anlayışı*, 94.

³³ Bülent Şenay, *İlk Rafizi Hıristiyan Kilisesi Markünlük*, 86.

Sophia (Bilgelik), Protennoia (Düşünce), Anthropos (İnsanlık), Spirit (Ruh) gibi isimler verilmektedir. En yaygın kullanılan Aeon ise Sophia'dır.³⁴

Gnostik yaratma öğretisinde hiyerarşik olarak birbirinden taşan birçok Aeon çeşidi bulunmaktadır. Örneğin Basilidist öğretisine göre Yüce Tanrı Abrasax'dan Zihin, Zihinden Logos, Logostan Sağ Duyu, Sağ Duyudan Hikmet ve Güç, Hikmet ve Güçten Melekler/Arkonlar sudur etmiştir. Ayrıca Sağduyu'dan Adalet ve Barış sudur etmiştir. Ortaya çıkan bu sekiz Aeona sekiz cennet adı verilmektedir.³⁵ Konuyu daha Hıristiyanlığa ait kavramlarla açıklayan Valentinyanizmde ise Tanrı'dan ilham alan Oğul, kişiliğinde içkin olan Aeonların tezahür olma sürecini başlatmıştır. Bu sayede eril ve dişil özelliklere sahip dört Aeon grubu (Derinlik-Sessizlik, Akıl-Hakikat) sudur etmiştir. Daha sonra dört Aeon grubu (Söz-Hayat, İnsan-Kilise) daha oluşmuştur. İkili sudur süreci sonunda sekiz Aeon oluşmuş bunlara ilave olarak on ve on iki Aeon daha ortaya çıkmıştır. Toplamda Tanrı'dan on beş çift otuz Aeon sudur etmiştir. İlahi ve ebedi olan bu Aeonlar ilahi âlemi (Pleroma) oluşturmuşlardır.³⁶ Bu Aeonlar Oğul'un ortaya çıkmasına katkı sağlamakla birlikte onun farklı yönlerini tezahür ettirmişlerdir. Bu otuz Aeon ile Yüce Tanrı'nın birliği korunmaktadır. Ayrıca bu varlıklar boyut olarak birbirinden farklı olup maddi âlemde bulunmamaktadırlar.³⁷ Diğerlerine göre Aeonlar hakkında daha az yorumlama yapan Marcionist anlayışa göre Pleroma'da Yüce Tanrı ile Âdem ve Havva/Sophia bulunur. Âdem ve Havva Yüce Tanrı'nın ruhsal yönlerini var ederler.³⁸

1.4. Demiurge (Yaratıcı Tanrı)

Gnostiklerin Demiurge anlayışına geçmeden önce hem Plotinus hem de Gnostiklerin yaratılış öğretisinin oluşmasına etki eden Platon düşüncesinde Demiurge'a yer verilecektir. Platon'a göre Demiurge, yaratıcı, yapıcı, baba, koruyucu olan Tanrı, elinde var olanla yapabileceğinin en iyisini meydana getiren, kozmosu yapandır. Demiurge'un evreni yaratmasının altında onun iyi olması yatar. Bu bağlamda Platon'a göre Tanrı iyidir ve iyi olmasından ötürü de O her şeyin kendine benzemesini, iyi olmasını ister. Evreni yapma işinde ise sonsuz modeli örnek alır. Timaios'da bu husus;

“Yaratan iyiydi ve iyi olanda hırs yoktur. Hırsı olmadığı için her şeyin mümkün olduğunca kendisine benzemesini istedi. Bilge insanlara göre evrenin ortaya çıkmasındaki en önemli ilke budur ve bizim de farklı bir görüş taşımamız için bir neden yok. Tanrı her şeyin en iyi şekilde olmasını ya da kötü olmamasını istediği için hareket halindedir ancak bu hareketi kurallı olmayan ve görülebilir şeylerin bütünü, en kötü düzen düzensizlikten iyidir düşüncesiyle düzenledi.”³⁹ şeklinde yer alır.

³⁴ A. Phillip Smith, *A Dictionary of Gnosticism*, 198.

³⁵ Karaoğlu, *Erken Dönem Gnostik Hıristiyanlıkta Soterioloji Anlayışı*, 98-100.

³⁶ Hayrunnisa Hayta, *Gnostik Bir Akım: Valentinyanizm*, 80-85.

³⁷ GS, Gnostic Society Library, “Valentinian Theology”, Erişim: 15.12.2022. http://www.gnosis.org/library/valentinus/Valentinian_Theology.htm.

³⁸ Karaoğlu, *Erken Dönem Gnostik Hıristiyanlıkta Soterioloji Anlayışı*, 100.

³⁹ Platon, *Timaios*, (Çev. Furkan Akderin), (İstanbul: Say Yayınları 2015), 30, 39.

Buradan hareketle Platon evrenin var olmasını; Demiurge'un (Tanrı) ideaları model olarak alıp düzensizliğe düzen getirmesi şeklinde ifade eder. Ona göre Demiurge kaosa düzen vermektedir. Zira O düzenin her bakımdan daha iyi olduğunu düşünmektedir.

Gnostik düşüncede ise Yüce Tanrı'nın zamanla kendini düşünmesiyle, onun ilk tezahürü olan Sophia (bilgelik) oluşmuştur. Sophia tüm Gnostik geleneklerde ilahi varlık olmakla birlikte Tanrı'nın hayati yönü ve yaratıcı gücüdür. Yüce Tanrı Sophia ile ilahi âlem Pleroma'da yaşarken Sophia zamanla O'na karşı ilgisizleşmeye başlar. Bunun sonucunda yalnızlıktan sıkılır ve kendine yeni bir eş arayışına girerek günahkâr olur. Yaptığı bu hatadan dolayı ilahi âlemin dışına itilir. Yalnızlıktan sıkılan Sophia'nın suçu, ezeli ve ebedi olan Yüce Tanrı katında olmak yerine kaotik bir yapıya sahip bir varlığa yönelmesidir. Bu varlığın adı Demiurge'dur.⁴⁰

Gnostiklerin ikinci Tanrı olarak kabul ettikleri yarı-yapıcı anlamına gelen Demiurge (Yaratıcı Tanrı) Yunanca bir kelime olan *Demiurgos*'tan türemiştir.⁴¹ Demiurge Tanrı'dan uzaklaşmayı, günahkârlığı, bilgisizliği, kötülüğü, kibri, hasetliği, uğursuzluğu bünyesinde bulunduran,⁴² hata ve günahın nihai safhasında karanlık dünyaya düşmüş ilahi bir varlık olarak ifade edilir.⁴³ Gnostik metinlerde Demiurge'a çeşitli isimler verilir: Sabilikte yeryüzü ve insan bedeninin yaratıcısı anlamında Ptahil; Nag Hammadi literatüründe yer alan gnostik metinlerden *Ademin Vahyi*'nde Sakla ya da Saklas; *Arkonların Tabiatı*'nda ve *Apocryphon of John*'da Saklas, Samael (Kör Tanrı) ve Yaltabaoth kullanılırken; *Dünyanın Menşei Üzerine* başlığıyla bilinen Gnostik metinde Yaldabaoth ve Ariel isimleri verilmektedir.⁴⁴

Genel olarak Gnostik sistemde, özelde ise Erken dönem Basilidenyanizm, Marcionizm ve Valentinyanizm gibi Gnostik Hıristiyan öğretilerde Demiurge dünyanın varlığı ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda dünyanın kötü olması, bu âlemin yaratıcısı olan Demiurge'un kötü olması ile açıklanmıştır. Basilidenyan anlayışa göre yalnızca görüntüden ibaret olan Yaratıcı Tanrı (sahte Abrasax) Pleromada bulunan sekiz cennetten (Aeon) biri olan *Güç* ve *Hikmet* Aeonlarından ortaya çıkmıştır. Yaratıcı Tanrı merkezinde dünyanın da bulunduğu 365 cennet ve insanı ortaya çıkarmıştır.⁴⁵ Valentinyanizmde ise Demiurge maddi âlemin yaratıcısı ve Yüce Tanrı'dan aşağı seviyede olan bir varlıktır.⁴⁶ O *insanlığın ustası (Puplic Craftsman)* olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca Valentinyanizmde Demiurge tamamen kötü yaratıcı bir figür değildir. Valentinyanlar dünyanın mimarı Demiurge'a daha olumlu bir anlam yüklemiştir. Onun biraz aptal olduğu vurgulanırken kötü bir varlık olmadığını dile getirilmiştir.⁴⁷ Marcionist anlayışa

⁴⁰ Gündüz, "Demiurg Düşüncesi", 128.

⁴¹ Sean Martin, *Gnostikler İlk Hıristiyan Sapkınlar*, 30.

⁴² Gündüz, "Demiurg Düşüncesi", 128.

⁴³ Gündüz, "Demiurg Düşüncesi", 148.

⁴⁴ Gündüz, "Demiurg Düşüncesi", 145-146.

⁴⁵ Karaoğlu, *Erken Dönem Hıristiyanlıkta Soterioloji Anlayışı*, 102.

⁴⁶ Emir Kuşcu, "Gnostik Hıristiyan Bir Akım Olarak Valentinyanizm", 105.

⁴⁷ GS, Gnostic Society Library, "Valentinus Demiurge", Erişim: 01.10.2022.
<http://gnosis.org/library/valentinus/Demiurge.htm>.

bakıldığında ise Yaratıcı Tanrı Demiurge, Eski Ahit'i koyan, kusurlu, cahil, kötü, dünyanın yaratıcısı, Yüce Tanrı'nın zıttı olarak ifade edilir. O adil olmasına rağmen yargılayıcıdır.⁴⁸

2. Plotinus'un Tanrı Öğretisi

Erken dönem Hıristiyan Gnostiklerin Tanrı tasavvurunda bahsettiğimiz üzere Plotinus'un sistemini de holistik bakış açısı ile açıklayacağız. Her şeyin Bir'den çıktığı ve bu şeyinde kendini üç farklı aşamada ortaya koyduğu sistemde, Duyuüstü âlem ve burada bulunan Tanrı, Nous ve Ruh'tan bahsedilecektir. Sonrasında ise Duyusal dünya ve bu âlemin iki ana unsuru madde ve doğaya yer verilecektir.

2.1. Duyuüstü/Tinsel Âlem

Duyuüstü Dünya gerçek varlığın bulunduğu akılsal âlem ve maddeyle hiçbir ilişkisi bulunmayan ruhların dünyasıdır. 'Bir' dışında bu âlemde 'Akıl (Nous)' ve 'Ruh' bulunmaktadır. Bu dünyanın daha soylu ve daha yüksek varlığa sahip kısmı Akıl'dır. Ancak Ruh'ta doğası gereği daha yüksek bir dünyaya aittir. Bu dünya ise ancak hakiki ve gerçek olan Duyuüstü dünyadır. Ruhun en büyük hedefi Duyusal Dünya'ya duyduğu eğilimden kendisini kurtararak Duyuüstü dünyada yaşamaktır.

2.2. Mutlak Varlık Olarak "Bir"

Plotinus, Tanrı'yı hem her şeyin kaynağı hem de insanların kendisine dönecekleri yer olarak gösteren felsefi bir öğretiyi ortaya koymuştur.⁴⁹ Ona göre Tanrı olarak ifade edilen varlık, ruh ve akıl olan hipostazın üçüncüsü olan "Bir" ya da "İyi" dir. Bu sebeple Plotinus Enneadlar'ın özellikle V. ve VI. kitabında, Tanrı için Bir ve İyi sıfatlarını kullanır. Bir, çokluğa karşıttır ve basitliği ifade eder. İyi ise kötülüğün (madde) karşıtıdır. Her iki pozitif sıfat da Plotinus'a negatif teoloji yapma imkânı tanımaktadır.⁵⁰ Plotinus'un Tanrı'yı Bir ve İyi olarak tanımlamasındaki ana sebep varlıkların ancak sahip oldukları birlik sayesinde var olmalarıdır. Zira O'na göre bir şey ne kadar birse o kadar var olmaktadır.⁵¹

Plotinus'a göre ne varlıkların tamamı ne de Nous (Akıl) ve Ruh, Bir olamaz. O ne nicelik ne nitelik ne Nous, ne de Ruh'tur; O ne hareketlidir, ne de hareketsiz; ne zamandadır, ne de uzaydadır. O kendisiyle tanımlanandır, form bakımından biriciktir veya formun varlığından önce var olduğu için de formu olmayandır.⁵² Plotinus varlık ile Bir arasında kurduğu bağdan sonra Bir'in İyi olduğunu ifade eder. Ona göre İyi mükemmel olandır, kendi kendisine yetendir. Her şey O'na muhtaçtır fakat kendisi başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayandır.⁵³ Plotinus her ne kadar Tanrı için

⁴⁸ Bülent Şenay, *İlk Rafizi Hıristiyan Kilisesi Markünlük*, 86.

⁴⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*, s.161.

⁵⁰ Plotinus'da negatif teoloji için bkz. , Hasan Özalp, "Tanrı Hakkında Konuşa(ma)mak: Plotinus'da Negatif Teoloji", *Turkish Studies*, 10/2 (2015), 736-748.

⁵¹ Arslan, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi: Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*. 180.

⁵² Plotinus, *Enneads V. 9.1-3.*, Eng. Trans. A. H. Armstrong, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1984. (Bundan sonra 7 ciltten oluşan bu esere geleneksel numaralandırma biçimiyle referansta bulunulacaktır.)

⁵³ Arslan, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi: Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 183.

Bir ve İyi sıfatlarını kullansa da aşkın varlık hakkında son derece dikkatli olunması ve sınırlı şekilde kullanılması gerektiğini vurgular. Zira bu terimler Tanrı hakkında alışlagelmiş yüklemeler olarak kullanılamaz. Ona göre;

“Bir düşünmeden önce kendi realitesinden çıkan bir mükemmelliğe sahip olmalıdır. Böylece sahip olduğu mükemmellik o düşünmeden meydana gelecektir. Bu sebeple düşünmeye ihtiyaç duymayacaktır. Şayet düşünürse bu onun için bir eksikliktir. Bu sebeple O, düşünmeyecektir. Şayet ilk düşünürse, ona ait bir şeyler olacaktır; (bu durumda) O, Birincil değil ikincil olacaktır. Artık O bir değil düşündüğü çoktur (çoka dönüşmüştür). Artık sadece kendisini düşünse bile O, çok olacaktır.”⁵⁴... “Ona ‘vardır’ demek bile tam olarak doğru değildir; çünkü en yüksek varlığın varlığa ihtiyacı yoktur. Keza ‘O iyidir’ demek de doğru değildir, çünkü bu söz de varlığa işaret eder. Buradaki ‘vardır’ sözcüğü bir şeyin yüklemi olarak anlaşılmalıdır. O sadece özdeşliğe işaret eder. Bir hakkında kullanılan İyi sözcüğü de O’nun iyiliğe sahip olduğunu tasdik eden bir yüklem değildir; özdeşliktir. Her ne kadar biz O’na Bir desek de bu O’nun doğasını diğer bir doğadan farklı olduğunu göstermek için bir zorunluluktur.”⁵⁵

Plotinus’un Tanrı’nın hem hakikatte hem de zihinsel tasavvurda Bir olduğunu vurguladığını görmekteyiz. Tanrı’da çokluk bulunmadığını O’nun tek ve sade olduğunu belirtir. Ona göre Tanrı kendi kendine yetendir. Kendisinden sonrakilere karışmış değildir. O kendi kendisi ile özdeştir. Bir için bundan ötesini söyleyemeyiz. Yalnızca O’nun ne olmadığını söyleyebiliriz. Zira Tanrı ne akıldır ne de mâkuldur denilebilir.

2.3. Nous (Varlık ve Akıl)

Bir’in altında ve Âlem Ruhunun üzerinde bulunan, düşünülen dünyaya Nous denir. Nous özü bakımından bir ve bölünmezdir.⁵⁶ Akıl Bir’in eseri Ruh’un da sebebi olan Varlık (Being) ve Öz’dür (Essence). Ayrıca Akıl tıpkı Platon’da olduğu gibi Demiurge’un kendisidir ve O’nun meydana getirdiği İdeaları temsil etmektedir. Yani Nous ve İdealar ayrılmaz bir şekildedir. Tanrı’dan ilk sudur eden Nous mükemmeldir. O’ndan taşanlar gittikçe yetkinliklerini kaybetmektedirler. Plotinus sisteminde Tanrısal birlikten Nous ile bu ikiliğe geçişin nasıl olduğu Tanrı’nın kendisi gibi bir mucizedir.

Öte yandan İdealar iki türdür. Bir yanda cinsler (aynılık, fark, durgunluk, hareket vs...) diğer yandan ise türler şeklindedir. Fiziksel dünyada bulunan her şeyin Tinsel Âlemde kendisine karşılık gelen bir idesi yani prototipi vardır. Fakat bu durum ideaların sayısının sonsuz olduğu anlamına gelmez. İdealar Tanrı’nın çocuğu olarak ifade edilen Nous’da belli ve değişmez sayıda bulunurlar.⁵⁷

2.4. Ruh (Âlem Ruhı)

Ruh, Plotinus siteminin merkezini oluşturur. Ruh duyüüstü dünyanın son, duyusal âlemin ise ilk akısal unsuru olarak ifade edilir. O evrenin akısal ilkesi, akısal varlıkların sonuncusudur.

⁵⁴ Plotinus, *Enneads*, V.6.2.15-2.

⁵⁵ Plotinus, *Enneads*, VI.7.38.

⁵⁶ Plotinus, *Enneads*, IV.2.1

⁵⁷ Weber, *Felsefe Tarihi*. 127-128.

Onun asli doğası akılsal âleme ait varlıklardan biri olmasıdır. Bu bağlamda ruh her iki âlem ile ilişki içerisinde olmakla beraber onlar arasında aracı rol oynamaktadır.⁵⁸ Ruh bölünmez olan Nous'u takip eden, Nous'tan zorunlu olarak çıkmış olup bölünmezliğini de ondan alan varlıktır. Ayrıca Ruh Nous'tan zorunlu olarak çıkmak mecburiyetinde olduğu için onun karşıtı olarak tümüyle bölünebilir şeye yönelen varlıktır.⁵⁹ Bu bağlamda Ruh duyuüstü âleme ait olması bakımından birdir, duysal dünyaya bağlılığından dolayı da çok olandır. Yani O hem birdir hem de çoktur hem bölünmüştür hem de bölünmemiştir.⁶⁰

Ruh'un (Âlemin Ruhü) yanında bir de tek tek ruhlar vardır. Bu ruhlar âlem ruhundan çıkmışlardır ve ona bağlıdırlar. Bu şekildeki bir bağlılık ruhlar arasında doğrudan doğruya bir sevgi acıma anlaşma gibi fenomenleri sağlamaktadır. Fakat onun bölmeleri değildir. Çünkü bu her iki ruh çeşidi de bölünmez birliklerdir.⁶¹

2.5. Madde (Duyusal Dünya/Fiziksel Dünya)

Plotinus'a göre duysal Dünya, Âlem Ruhü'nün eseri ve tinsel taşmanın ürünüdür. Âlem Ruhü Duyusal Dünya'yı onun hareket ettirici gücü olan doğa aracılığıyla meydana getirir. Ona göre duyuüstü âlemden temaşa söz konusu iken maddi âlem eylem ve üretim dünyasıdır.⁶²

Plotinus'a göre duysal Âlem'in iki önemli unsuru vardır: Madde ve Doğa. Ona göre madde hiçbir niteliğe ve herhangi bir uzama sahip olmayan şeydir. Madde herhangi bir güce sahip değildir. Madde sadece her şey olabilme imkanıdır, ama hiçbir şey olma gücü, kuvveti değildir. O mutlak belirsizliktir. Plotinus'a göre madde ne ruh ne tin ne hayat ne idea ne akıl ne sınır ne de sınırlanmış olandır. O bir kuvve de değildir. Bütün bu şeylerin dışında olduğu için maddenin var olduğu bile söylenemez; tersine onun var olmayan diye adlandırılması gerekir. Madde kütlenin hayali bir gölgesinden başka bir şey değildir; O yalnızca bir var olma arzusudur.⁶³ Verilen bilgilerden hareketle Plotinus madde hakkında iki şey söylememize izin vermektedir; Madde mutlak olarak belirsizdir ve mutlak olarak çok olandır.

Öte yandan Plotinus madde ve kötülük arasında bir ilişki kurar. Ona göre madde mutlak kötüdür. Fakat Plotinus madde ve kötünün bağımsız bir varlığa sahip olup olmadığı hususunda net bir tavır ortaya koymaz. O bir yandan maddenin bağımsız bir varlığa sahip olduğunu inkâr ederken diğer taraftan onun tözsel bir varlık olduğunu söylemektedir. Plotinus bir yandan duysal dünya için maddeyi zorunlu görürken öte yandan maddeyi ruhun düşüşünün nedeni olarak görmektedir. Bu bağlamda onun maddeyle kötü arasında kurduğu ilişkinin bazı problemleri noktaları olduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁸ Plotinus, *Enneads*, VI. 6.3

⁵⁹ Plotinus, *Enneads*, IV. 2.1.

⁶⁰ Plotinus, *Enneads*, IV. 2.2

⁶¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011). 119.

⁶² Henri Bergson, *Plotinus: Tanrı, Ruh ve Mit*, (Çev. Adnan Akan), (Ankara: Fol Yayınları, 2020), 38.

⁶³ Plotinus, *Enneads*, III, 6.7.

Plotinus için duyuşal Âlem'in ikinci unsuru doğadır. Yukarıda da belirtildiği üzere Âlem Ruh'u duyuşal Dünya'yı onun hareket ettirici gücü olan doğa aracılığı ile oluşturur. Bu bağlamda doğa Âlem Ruh'unun dışa yönelmiş yaşamı, onun enerjisi, meydana gelmesi ve yayılmasıdır. Böylece Plotinus doğanın enerji ve güç olmak üzere iki bileşeni olduğunu vurgulamaktadır. Madde ise bu güç ve enerjiye sahip değildir. Madde ancak Âlem Ruh'undan aldığı güçle varlık veya gerçeklik kazanabilir. Ona göre doğa, bilinci olmayan ruhtur.⁶⁴

3. Plotinus ve Gnostiklerin Mukayesesi

Yukarıda Erken Dönem Hıristiyan Gnostiklerin ve Plotinus'un Tanrı öğretilerini açıkladık. Bu başlık altında ise onların Tanrı sistemleri arasındaki benzerlik ve farklılıklara yer vereceğiz. Bu bağlamda iki sistemin mukayesesi dört başlık altında ele alınacaktır. İlk olarak Bir ve Yüce Tanrı, ikinci olarak İlahi ve Maddi Âlem, üçüncü olarak Sophia ve Ruh ve son olarak Aeonlar ve İdealar şeklinde karşılaştırmaları yapılacaktır.

3.1. Bir ve Yüce Tanrı

Plotinusçu ve ilk dönem Gnostik sistemleri ele aldığımızda yapısal açıdan birbirine benzediklerini söyleyebiliriz. Fakat yapısal benzerlikten ziyade iki sistemde asıl dikkat çekici olan Bir ve Yüce Tanrı düşüncelerinin benzerliğidir. Başka bir ifadeyle iki metafizik sistem özellikle ilk ilke bakımından birbirine benzemektedir. Plotinus ve ilk dönem Gnostiklerde Tanrı merkezi konumdadır. Her iki gelenekte de Tanrı prensip olarak bütün faal varlıkların üstünde tutulan, mutlak yaratıcı, her şeyi kontrolü altında bulunduran güç olarak tasavvur edilmektedir. Dolayısıyla Plotinus'un Bir'i ve Gnostiklerin Yüce Tanrı'sı varlıklar hiyerarşisinin ilkidir veya ilk ilkedir. İlk oluşları benzerliklerini daha da belirginleştirmiştir. Plotinus'un sistemi Gnostiklerinki gibi Tanrı fikrinden hareket eder ve onunla birlik olma talebiyle sona erer. Tanrı'dan çıkmış olan varlığın suduru ve tekrar ona dönüşü üzerine öğretilen her şey bu iki dünya arasında yer alır. Bu bağlamda varlıklar hiyerarşisinde bir yükseliş ve düşüş söz konusudur. Plotinus, Gnostikler gibi Tanrı'nın sonsuzluk ve dünyadan uzaklığı düşüncesini gidebildiği en uç noktaya kadar götürmüştür. Mutlak bir aşkınlık ve tenzih fikrine ulaşan bu düşünce bağlamında hem Plotinus'un Bir'i hem de Gnostiklerin Yüce Tanrı'sı sınırsızdır, tanımsızdır, dile getirilemezdir. O'na ne düşünce ne irade ne de etkinlik izafe edilebilir. O kendi kendine yetendir. O bütün varlığın her türlü düşüncenin ötesindedir. Bir ve Yüce Tanrı ile ilgili sıfatlar her iki sistemde de negatif teolojiye ait unsurlar içermesi bakımından benzerlik göstermektedir.⁶⁵ Bu düşünce apofatik teolojinin en eski ve en köklü örneklerini yansıtmaktadır. Nihai anlamda kuşatamadığımız Tanrı'yı olumlu sıfatlarla ifade edemeyeceğimiz için onun ne olduğunu değil de daha çok ne olmadığını dile getirebiliriz. Bu teolojik yaklaşıma göre Tanrı'yı tam olarak ifade edemeyişimiz onu tam olarak idrak edemeyeceğimiz anlamına gelmemektedir.⁶⁶

⁶⁴ Arslan, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi: Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 115-117.

⁶⁵ Paul Kalligas, "Plotinus Against The Gnostics", 120-123.

⁶⁶ Hasan Özalp, "Tanrı Hakkında Konuşa(ma)mak: Plotinus'da Negatif Teoloji", 746.

3.2. İlahi ve Maddi Âlem Anlayışları

Plotinus, Gnostiklerin Pleroma (İlahi Âlem) ve Maddi Âlem ayırımına karşılık Platon'daki gibi duyuüstü (Tinsel) ve duyusal (Fenomonel) dünya anlayışını benimsemiştir. Plotinus'a göre duyuüstü dünya Tanrı ve ilahi varlıkların bulunduğu akılsal âlem ve maddeyle hiçbir ilişkisi bulunmayan ruhların dünyasıdır. Ona göre duyusal dünya ise; parçalanmış ve değişebilir olanın alanıdır. Doğal zorunluluğa maruz kalmakla beraber mekân ve zaman ilişkilerine tabidir. Bu dünya gerçek varlığa sahip olmayan gölge varlıktır. Bu dünyanın temeli her türlü oluşun ve değişimin temeli olan maddede bulunur. Bu âlem formsuz, niteliksiz, yokluk, mahrumiyet, varlığın gölgesi gibi kavramlar ile ifade edilebilir. Duyusal dünyayı hasıl eden ve kendi özelliklerini ona benimseten Ruh'tur. Bu bağlamda bu dünyadaki her şey sayılara ve idealara göre tertip edilmiştir ve şeylerin doğaları, yaratıcı idea tarafından oluşturulmuştur. Bu sebeple maddi dünya olup olabileceği en güzel ve en mükemmel forma sahiptir. Bu durum maddi dünyanın kusursuz olduğu anlamına gelmez. Bu haliyle sadece kazanabileceği en yüksek forma dönüşmüştür. Duyusal dünyada bilinçli istenmiş ve ayrıntıya yönelmiş herhangi bir endişe yoktur.⁶⁷ Fakat Plotinus 'madde' başlığında ifade edildiği üzere duyusal dünyanın iki önemli unsurundan biri olan maddeyi kötü olarak ifade etmiştir. Gnostikler ise tıpkı Plotinus gibi ilahi âlemi yani Pleroma'yı Tanrı ve ruhani varlıkların yaşadığı gerçek âlem olarak tanımlamışlardır. Fakat maddi âlem, madde ve insan bedenini kötümüşlerdir. Bu bağlamda ilk dönem Gnostik akımlardan Basilidizm ve Marcionizm'e göre Demiurge kötü bir varlıktır ve onun yarattığı maddi âlemde kötüdür. İlk Dönem Gnostiklerinden Valentinyanizmde ise Demiurge'un aptal fakat kötü bir varlık olmadığı vurgulanması kısmen de olsa maddi âleme olumlu bir anlam yüklediklerini göstermektedir. İki Gnostik akımın aksine Valentinyanizmin Plotinus'un duyusal dünyaya yüklediği olumlu anlam hususunda O'nun sistemi ile benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Her iki gelenekte de iki eşit gücün birbirine zıt olarak düşünüldüğü mutlak bir dualizm anlayışından ziyade ılımlı bir dualist anlayış sergilendiği düşünülebilir.

Plotinus, Gnostiklerin; duyusal dünyanın ve bu âlemin yaratıcısının kötü olduğu, maddi dünyanın yaratıldığı ve sonunda yok olacağı, maddi âlemin asıl yaratılış nedeninin ilahi varlıklardan biri olan Sophia'nın düşüşüyle gerçekleştiği, üçten fazla ilahi hipostazın olduğu şeklindeki düşünceleri eleştirmiş ve onların Tanrı ile ilgili bu öğretilerini çürütmeye çalışmıştır.⁶⁸ Plotinus genel anlamda Gnostiklerin Platonik Yunan felsefesine tabiri caizse ihanet ettiklerini ve duyusal dünyaya karşı olumsuz eğilimleri olduğunu söylemiştir. Bu anlamda Gnostiklerin kozmosu küçümsediklerini ifade etmeye çalışmıştır. Onların söylemlerini gerçeğin dışında bir ekleme olarak görmüştür.⁶⁹ Bu bağlamda Plotinus, Gnostiklerin maddi âlemin kötü bir Tanrı'nın (Yaratıcı Tanrı) eseri olarak meydana geldiği dolayısıyla içinde tözsel olarak kötüyü içerdiği görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre duyusal dünya mümkün dünyalar içerisinde en mükemmeldir.

⁶⁷ Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, (Çev. Ahmet Aydoğan), (İstanbul: Say, 2008), 389-391.

⁶⁸ T. Lu. Borodai, "Plotinus's Critique of Gnosticism", *Russian Studies in Philosophy*, 42/ 1 (Summer 2003), 66.

⁶⁹ *Enneads*, II. 9.6.

Her yerinde Tanrısal bir inayet kendini göstermektedir. Bunun sonucu olarak da Plotinus Tanrı'nın iyiliğini ve adil olduğunu savunmuştur.⁷⁰

3.3. Sophia- Ruh (Âlem Ruhü)

Plotinus sisteminde Ruh ve Gnostik anlayıştaki Sophia ve onun işlemiş olduğu günah sonucu ortaya çıkan Demiurge olarak karşımıza çıkan figür arasında farklılıklar mevcuttur ve birbirleriyle örtüşmezler. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere Plotinus sisteminde Tanrı'dan sudur eden ilk Varlık veya Öz olan Nous'tur. Tinsel âlemde Nous ile iç içe olan Cinsler ve Türler şeklinde ikiye ayrılan idealar bulunmaktadır. Nous'dan sudur eden üçüncü varlık, yaşam ve hareketinde prensibi olan Ruh'tur. Ruh, Nous'un yaratıcı temaşa fiili sonucunda zorunlu olarak taşmıştır. Bu bağlamda Ruh duyusal dünyanın varlığının ortaya çıkması için Nous ile madde arasında yayılan aktif ve hareketli bir varlıktır. Gnostik metafizikte ise Tanrı veya Baba'nın tezahürleri olan Pleroma'da yaşayan dişil ve eril olarak sıralanmış tinsel varlıklar (Aeonlar) bulunmaktadır. Bu varlıklardan biri olan Sophia (Bilgelik) veya Logos aşkın bir varlık olan Tanrı'yı bilmek istemiş ve onun bu arzusundan bilgisiz Demiurge meydana gelmiştir. Buna rağmen maddi âlemi oluşturan Demiurge'dur. Maddi âlem Demiurge'un cahilliği ve hatasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı da Maddi âlem kötüdür. Demiurge'u bu durumdan kurtaracak ilahi varlık (Aeon) Oğul'dur (İsa-Mesih). Oğul Demiurge'un yapmış olduğu hatayı düzelterek maddi âlemi ve onun içinde bulunan insanları kurtuluşa ulaştıracaktır. Görüldüğü üzere iki anlayışın varlık sitemlerinde dört aşama söz konusudur. Plotinus sisteminde bu aşama Bir, Nous, Ruh ve Duyusal Dünya iken Gnostiklerde Tanrı, Pleromadaki Varlıklar (Aeonlar), Demiurge ve Maddi Âlem'dir. Maddi Âlemin varlığının ortaya çıkmasında Ruh ve Demiurge etkin rol oynamaktadır. Her ikisi de ilahi ve maddi âlem arasında aracı konumundadır. Bu bağlamda ortakdır. Plotinus sistemindeki Duyusal dünya, Âlem Ruh'unun eseridir ve taşmanın ürünüdür. Fakat Gnostik düşüncedeki Demiurge bir günah sonucunda maddi âlemi ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda iki sistem birbirinden farklıdır.

3.4. Aeonlar- İdealar

Plotinus ve Erken dönem Gnostiklerin düşünce siteminin oluşmasına kaynaklık eden Platon'un felsefesinin de özünü oluşturan, İdea kavramıdır. Platon kendinden iyi ve güzel bütün şeylerin özünün varlığını yani İdeasını kabul eder. Ona göre İdealar ezeli, ebedidir ve parçalardan meydana gelmezler. İdealar duyusal nesnelere varoluş nedenidir ve onların kavranabilmesi için de görünüşün arkasında bulunurlar.⁷¹ Plotinus'un sistemi ve Gnostik öğretilerde yer alan Tinsel dünyadaki İdealar ve ilahi âlemdeki Aeonlar ayrımı da yapısal olarak benzerlik göstermektedir. Plotinus sisteminde duyusal âlemde bulunan her şeyin Tinsel âlemde bir prototipi bulunmaktadır. İdealar Tanrı'nın çocuğu olarak ifade edilen Nous'da belli ve değişmez sayıda bulunmaktadır. Gnostik sistemlerde ve özellikle Valentinyanizmde ise Sophia'yı işlemiş olduğu suçtan kurtarmak ve diğer ilahi Varlıkların (Aeonlar) böyle bir günahı işlemesini önlemek için Tanrı Oğul'u (İsa-

⁷⁰ Arslan, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi: Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 115.

⁷¹ Platon, *Timaios*, 78bc, 72-74.

Mesih) ortaya çıkarmıştır.⁷² Oğul diğer Aeonlara Baba'nın anlaşılabilir olduğunu hakikatin ise sadece kendisi aracılığıyla bilinebileceğini açıklamıştır. Onlara şükretmeyi öğretmiştir ve hepsini eşitlemiştir Tüm Aeonların hepsi şekil ve niyet açısından Oğul'da eşit duruma gelmişlerdir. Bu da Tanrısallığın birleştiğini göstermektedir.⁷³ Dolayısıyla sudur süreciyle tüm Aeonlar Oğul'da birleşmiştir.⁷⁴ Bu bağlamda Plotinus sistemindeki Nous'ta İdealar'ın bulunması ve Gnostik düşüncede Oğul'da Aeonların birleşmiş olması iki sistem arasındaki benzerliği ortaya koymaktadır.

Sonuç

Tanrı, düşünce tarihinde üzerinde en fazla tanımlanmaya, açıklanmaya ve yorumlanmaya çalışılan bir kavramdır. Tanrı kavramı üzerinde dini inançlar ve felsefi sistemlerde birçok açıklama ve değerlendirme yapılmıştır. Öyle ki bu fikri etütler ve müktesebat, Tanrı hakkında çeşitli tasavvurların ve teolojik ekollerin oluşmasına imkân tanımıştır. Her inanç, kültür ve medeniyet kendine özgü şöyle ya da böyle bir tasavvur inşa etmiştir. Bizde Tanrı'nın apofatik bir yöntemle tam olarak ifade edilemeyeceğini düşünen veya iddia eden ikinci yüzyılın önemli düşünürlerinden Plotinus ve ilk dönem Gnostiklerinden Basilides, Valentinus ve Marcion'un Tanrı öğretisini ele alarak bir mukayese yapmaya çalıştık. Araştırmamızın sınırı Plotinus ve Erken Dönem Hıristiyan Gnostiklerinden Basilides, Valentinus ve Marcion ve onların Tanrı öğretilerini kapsayan M.S. 2. yy. ile M.S. 3. yy. arası zaman dilimini kapsamaktadır. Plotinus'un ve ilk dönem Gnostik grupların Tanrı öğretileri ilahi ve maddi âlem açısından ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Plotinus'un ve ilk dönem Gnostiklerin Yüce Tanrı/Bir öğretilerinde benzerlikler mevcuttur. Her iki sistemde de Tanrı söylenebilen ve düşünülebilendir her şeyin üzerindedir. O'na atfedilen her sıfat O'nu sınırlandıracağından dolayı O'na sıfat zıfaze edilemez. Ayrıca iki geleneğe de Tanrı ilahi varlıkların/Aeonların/İdelere üzerindedir. Hem Plotinus hem de ilk dönem Gnostikler zirveye Tanrı'yı /Bir'i, en aşağıya ise maddeyi koymuş, sonra da kalan varlıkları bu ikisi arasına yerleştirmiştir. Bu bağlamda her iki geleneğin iki âlem arasında bir bağ kurmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Öte yandan Plotinus'un Ennead'larda Gnostiklere karşı yazdığı eleştiri Duyusal dünyayı ve onun kökensel kaynağının kötü olduğunu iddia edenlere karşı çıkmaktır. Bu bağlamda Plotinus Duyusal dünyanın eksikleri ne olursa olsun Duyuüstü dünyanın bir kopyası olduğunu ve böylece kendine özgü bir düzen ve güzelliği sergilediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca Plotinus maddi âlemin asıl yaratılış nedeninin, ilahi varlıklardan biri olan Sophia'nın düşüşüyle gerçekleştiği, üçten fazla ilahi hipostazın olduğu hususunda Gnostikleri eleştirmiştir. Plotinus

⁷² Irenaeus, *Against Heresies*, (Ante- Nicene Fathers Volume-1), 1.2.5, 318., ve Hippolytus, *The Refutation of All Heresies*, 31.3., (Ante- Nicene Fathers Volume-1), 90.

⁷³ Carly Séan O'Brien, *The Demiurge in Ancient Thought Secondary Gods and Divine Mediators*, (Cambridge university Press, 2015), 222.

⁷⁴ Irenaeus, *Against Heresies* 1.2.5., (Ante- Nicene Fathers Volume-1), 317-318.

Enneadlar'da her ne kadar Gnostiklerin fikirlerini sakıncalı bulduğunu söylese de varlık sitemini oluştururken onlardan etkilendiği bir gerçektir. Dolayısıyla Onun Gnostiklere yazmış olduğu *Polemik*, Plotinus'un kendi sistemini oluşturmada önemli olmuştur.

Bununla birlikte Hıristiyan inancının uknumlarını oluşturan Baba-Oğul ve Kutsal Ruh düşüncesinin kökenlerini Neo Platonik felsefe ve kadim Gnostik paradigmada sürmek mümkün görünmektedir. Bu durum Hıristiyan teolojisinin Neo Platonik felsefeyle ne ölçüde yoğrulduğunu ve düşünsel bir evrim geçirdiğini de göstermektedir. Açıkçası Gnostiklerin Hıristiyan düşüncesini inşa etmek veya yorumlamak adına Platonik felsefeyi kullandığını iddia etmekte mümkün görünmektedir. Bu etkileşimin boyutları ayrı bir araştırma konusudur.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. "İrfaniyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Arslan, Ahmet. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi: Plotinus, Yeni Eflatunculuk ve Erken dönem Hıristiyan Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Aykıt, Dursun Ali. *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2011.
- Bergson, Henri. *Plotinus: Tanrı, Ruh ve Mit*. çev. Adnan Akan. Ankara: Fol Yayıncılık, 2020.
- Borodai, T. Lu. Plotinus's Critique of Gnosticism. *Russian Studiesin Philosophy*. 42/1 (Summer 2003), 66-83.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Clement, Iskenderiyeli. *The Stromata (Miscellanies)*. (Ante- Nicene Fathers Volume-II), Ed. Philip Schaff, Allan Menzies. Edinburg: T&T Clark, 1885.
- Eduard, Zeller. *Grek Felsefesi Tarihi*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say yayınları, 2008.
- Evangeliou. "Plotinus Anti Gnostic Polemic and Porphyry's Against The Christians": *Neoplatonism and Gnosticism*. Ed: Richard T. Wallis, Jay Bregman. Published State University of New York Press, 1992.
- Floramo, Giovanni. *Gnostisizm Tarihi*. çev. Selma Aygül Baş, Bilal Baş. İstanbul: Litera Yay, 2005.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Green, Bernard. *Christianity in Ancient Roma: The First Three Centuries*. New York: T&T Clark, 2010.
- GS, Gnostic Society Library, "Valentinus Demiurge", Erişim: 01.10.2022.
<http://gnosis.org/library/valentinus/Demiurge.htm>.
- GS, Gnostic Society Library. "Valentinian Theology". Erişim: 15.12.2022.
http://www.gnosis.org/library/valentinus/Valentinian_Theology.htm.
- GS, Gnostic Society Library. "Valentinus Syzygy". Erişim: 10.10.2022.
http://www.gnosis.org/library/valentinus/Syzygy_Valentinian.htm.
- Gündüz, Şinasi. "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, (1997), 121-166.
- Gündüz, Şinasi. "Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar". *Dini Araştırmalar*, 2/6 (2000), 51-76.
- Hans, S. Joachim. *Vedaldardan Tractatus'a; Dünya Felsefe Tarihi*. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Say, 2013.

- Hayta, Hayrunnisa. *Gnostik Bir Akım: Valentinyanizm*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hippolytus, *The Refutation of All Heresies*. (Ante- Nicene Fathers Volume-V), Ed. Philip Schaff, Allan Menzies. Edinburg: T&T Clark, 1885.
<http://www.earlychristianwritings.com/text/valentinian.html>.
- Irenaeus, *Against Heresies*. (Ante- Nicene Fathers Volume-1), Ed. Philip Schaff, Allan Menzies. Edinburg: T&T Clark, 1885.
- Işık, Harun. "Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi". *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*, 12/2 (2012), 319-352.
- Jonas, Hans. *The Gnostic Religion*. Boston: Beacon Press, 1958.
- Jufresa, Montserrat. "Basilides, a Path to Plotinus", *Vigiliae Christianae*, sayı:1, (Mart, 1981), 1-15.
- Kalligas, Paul. "Plotinus Against The Gnostics". *Essays on the Platonic Tradition: Joint Committee for Mediterranean & Near Eastern Studies*, sayı: 169, (Winter 2000).
- Karaoğlu, Yetkin. *Erken Dönem Gnostik Hıristiyanlıkta Soterioloji Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- King, Karen L. *What is Gnosticism*. London: Harvard University Press, 2003.
- Kirby, Peter. "Basilides." *Early Christian Writings*. Erişim: 02.10.2022.
- Kuşçu, Emir. "Gnostik bilginin Varoluşçu Yorumu". *Milel ve Nihal İnaç, Kültür ve Mitoloji araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Nisan 2010), 163-185.
- Martin, Sean. *Gnostikler İlk Hıristiyan Sapkınlık*. Çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2010.
- Martyr, Justin, *Dialogue with Trypho*. Chapter 35, (Ante- Nicene Fathers Volume-1), Ed. Philip Schaff, Allan Menzies. Edinburg: T&T Clark 1885.
- O'Brien, Carly Sean. *The Demiurge in Ancient Thought Secondary Gods and Divine Mediators*. United Kingdom: Cambridge university Press, 2015.
- Özalp, Hasan. "Tanrı Hakkında Konuşa(ma)mak: Plotinus'da Negatif Teoloji". *Turkish Studies*, 10/2 (2015), 736-748.
- Platon. *Timaios*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Plotinus. (1984). *Enneads*. Vol: I-VII, Eng. Trans. A. H. Armstrong, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts.
- Porfiryus, "On The Life of Plotinus and the Arrangement of his Work". Çev. Mehmet Murat Karakaya. *Eskiyeşi*, sayı:35, (Eylül-Kasım, 2017), 113-150.
- Smith, Andrew Phillip. *A Dictionary of Gnosticism*. ABD: Quest Books, 2009.
- Şenay, Bülent. *İlk Rafizi Hıristiyan Kilisesi Markünilik*. Bursa: Verka Yayınları, 2003.
- Tertullian. *Against the Valentinians*. Ed. Philip Schaff, Allan Menzies, Ante- Nicene Fathers Volume-II, Edinburg: T&T Clark, 1885.
- The Gnostic Bible: Gospel of Truth*. Ed. Willis Bornstone, Martin Meyer. Boston & London: Shambhala, 2003.
- Türkben, Yaşar. *İlahi Gizlilik*, Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Kabalıcı, 2015.